

Fattigbander

Af Peter Ludvigsen

»Hvor slet politiet var sås bedst deraf, at den bekendte store tyvebande i en lang årrække gjorde både by og land til genstand for dens bedrifter. Vi kendte i mange år alle bandens anførere, der boede i byen,« fortæller den senere vendsysselske provst Frederik Nielsen fra sin latinskoletid i begyndelsen af 1830'erne i Aalborg (1).

Tyvebanden, han omtaler, omfattede omkring 235 mand. Den blev trevlet op i 1835, og den følgende justitssag varede til 1844. Da var 79 blevet dømt ved en kommissionsdomstol i Aalborg, mens 156 »individer, som i større eller mindre grad havde forbrudt sig, var afgivet til vedkommende jurisdiktion« (2). Mens den sag stod på, blev en ny provokeret frem i Vendsyssel i 1841, fordi nogle bønder en mørk nat gik for vidt, da de ville give medlemmer af »den dronninglundske tyvebande« en lærestreg (3).

Fra 40'erne og 50'erne kendes lignende fattigbander fra især Sydvestsjælland og Lolland-Falster (4). Gennem retssagerne mod banderne kan vi få et indblik i både de sociale forhold, som den tids almues fattigste lag levede under, i deres hverdagskultur og i de kræfter, der rører sig, når store sociale og økonomiske ændringer finder sted, og hverdagen bliver ændret for store dele af befolkningen.

Når det er muligt at få et nogenlunde overblik over bandesagerne, skyldes det, at de fleste sager var så store, at den lokale by- eller herredsfoged var ude af stand til at klare dem alene. Derfor foregik både opklaring og dom for det meste ved »kommissionsdomstole«. De var formelt nedsat af kongen og ofte sammensat af en lokal herredsfoged og en assessor fra Landsover- samt Hof- og Stadsretten i København, senere Københavns Kriminal- og Politiret. Normalt er det meget vanskeligt at danne sig et rimeligt overblik over landsdækkende retslige forhold, hvis man vil bruge en emnemæssig indgang til justitsprotokollerne, men netop fordi assessorerne medvirkede, er de fleste sager blevet arkiveret sammen, og de findes nu på Landsarkivet for Sjælland m. v. i København (5).

Her skal tre af banderne fra henholdsvis Vendsyssel, Himmerland og Lolland omtales.

Dronninglund-banden

I midten af 1800-tallet tog biskoppen over Aalborg stift sin afsked før tiden. Han var blevet træt af det hele, og på falderebet sagde han bl. a.: »Kunne man få vendelboerne til at lade deres børn gå i skole i stedet for at ligge blandt kvæget på marken, kunne også de blive mennesker« (6).

En generation før havde amtmanden i Hjørring skrevet om Vendsyssel i Landhusholdningsselskabets beskrivelse af de økonomiske forhold i provinserne. Han sluttede sin beretning med at fortælle, at resten af landet ikke havde ret meget at lære i Vendsyssel, og modsat lærte vendelboerne ikke ret meget af resten af landet. Landbruget var meget primitivt, vilkårene vanskelige, og udskiftningen og overgangen til selveje gik meget langsomt.

Alligevel kan man i perioden mellem de to vurderinger se, at der foregik noget i landsdelen, og at den sociale bevidsthed var ved at ændre sig. Det kunne ses på nye træk i forbrydelsernes mønstre. Aalborg Stiftstidende bragte d. 28. okt. 1841 en artikel om netop det emne. Avisen forklarede, at det gennem de sidste år havde foruroliget beboerne i Vendsyssel, at forbrydelser mod ejendom var steget utrolig meget. Det var noget nyt, og avisen karakteriserede det nærmest som en smittefarlig sygdom, der måtte bekæmpes. Det sidste var dog vanskeligt, fordi det landpoliti, som skulle afløse den funktion, som tidligere havde været tilknyttet godsejeren, var mangelfuldt organiseret. Det værste sted var Dronninglund herred. Her var der dels langt til herredsfogeden i Sæby, dels var han alene om arbejdet, og derfor befandt beboerne »sig i bestandig ængstelse og måtte ved vagthed og på lignende måde søge at værne om deres ejendom«. Der burde gribes kraftigt ind over for tyverierne og volden, men da der netop ikke var nogen ordentligt organiseret autoritet, kunne folk i stedet meddele tyverier o. l. til avisen, der så ville offentliggøre forbrydelserne og på den måde søge at afhjælpe de »fremtrædende mangler«.

Nu omfattede tyvenes hverdag ikke avislæsning, så de har næppe kendt til avisens bestræbelser, men selvom de fleste andre vendelboere heller ikke læste avis, så blev problemerne faktisk løst på privat initiativ.

Den følgende lørdag var der nemlig legestue på gården Langholt i Skæve sogn i Dronninglund herred. Den endte i et temmelig brutalt slagsmål. Tre karle blev gennembanket, så de ikke kunne gå hjem. De var kommet til legestuen fra det nærliggende fattighus – Stagsted Hospital – og blev anset for at være tyvebandens førere. To dage senere blev de slået ihjel, og halvandet år efter blev der afsagt dom ved retten i Sæby over 177 personer i den sag, der fulgte.

Et par dage tidligere havde mølleren på Aunkjøt mølle fået noget rug til

maling fra fattighuset. Møllerens svoger, der var sognefoged i Hellum, havde for nylig fået stjålet et par skæpper rug, og nu gik der bud til ham. Han kom først om mandagen, og da var rugen afhentet. Men da de tre karle – Klog-drengene og Skov-Kristian – stadig var sengeliggende, kunne de passende få en lærestreg. Derfor dukkede syv mænd med sværtede ansigter op ved fattighuset ved ti-tiden om aftenen. I huset boede ialt 8 personer. De syv var hjemme, af dem var én affældig, to invalider, og Klog-drengene var lavstammede og underernærede, mens Skov-Kristian var både lavstammet og umådelig fed (7). De formåede egentlig ikke at sætte sig til modværge, men alligevel mistede sognefogeden og hans folk helt selvkontrollen og tærskede både dem og Skov-Kristians moder til døde med medbragte bøge-»prygl« og en spade, og så rullede sagen.

Kommissærerne gik grundigt til værks. Først blev morderne fundet, og afhøringerne af dem førte efterhånden til anholdelse af tyvebanden. Så på sin vis er denne sag to sager: Dels retsforfølgelse af nogle bønder, der havde begået selvtægt og derved myrdet nogle medlemmer af en tyvebande, og dels retsforfølgelse af selve tyvebanden.

Tortur var afskaffet siden 1790, men kælderhvælvingerne på Voergård eksisterede stadig, og der blev de anholdte arresteret. Dåse-Marie, Christian Hjamsk, Læbe-Søren, Pøle-Skomageren, Bur-Mette, Fine-Morten, Børste Jens-Christian, Lars Troid, Heile-Mette, Peder Klog, Grå-Peder, Lange-Ane, og hvad de nu alle hed, ville naturligvis helst ikke udtale sig i starten, men et par nætter nede i hvælvingerne (Rosedunten) fik tungen på gled: Jo, de stjal, når de kunne komme til det. De havde ikke så mange andre muligheder for at klare den. En snes af dem var nærmest professionelle tyve. Resten var enten hælere eller havde på et eller andet tidspunkt foretaget sig noget, som juristerne anså for at være ulovligt. Ialt 181 blev tiltalt. Fire blev frifundet, og syv af de tiltalte, nemlig morderne, havde jo ikke noget med banden at gøre, så tilbage blev 170, der blev dømt for tyveri.

Tyverierne omfattede først og fremmest fødevarer, penge og tøj, men kommissærerne gik så grundigt til værks, at tyveri af et vinglas på et marked i Aalborg, en skål kager, en jernstang, et spir osv. også blev pådømt. Vinglasset blev takseret til et år i Viborg tugthus. Mændene stjal, og kørerne tog sig af hælertiet. Men de syede også bukser af skindene fra de stjalne får, efter at kødet var saltet, og det, de ikke selv kunne bruge, blev solgt i Hjørring eller Aalborg.

Det var mørkt om natten dengang. Ingen lygtepæle; intet genskær på skyerne fra byerne. Og husene var ret enkelt bygget. Tit kunne tyvene nøjes med at trække nogle hedetørv ud eller fjerne nogle knipper lyngris, så var vejen åben. Men ellers blev sømmene, der holdt vinduerne fast, blot

bøjet til side, eller også blev de lerklinede vægge brudt ned, så man kunne gå lige ind. Flere steder sov husbond og tyende endnu i samme rum. Den nat i foråret 1841, da Erik Svamp, Niels Hammer og Jacob Hansen brød ind hos husmand Niels Jensen i Bondesholt, kunne de ikke få døren op. Så slog de hul i muren og gik ind i soveværelset, hvor Erik efter sigende skulle have et skab med penge. I rummet lå husmanden, hans tjenestepige og hans hyrdedreng, men ingen af dem blev vækket. For alligevel at være sikker på, at de ikke blev generet under tyveriet, gik Svamp hen og satte sig på mandens dyne. Derved vågnede han naturligvis og begyndte at klage sig, fordi han troede, at han blev redet af maren. Nu vågnede også de andre, men i mellemtiden havde Jacob tømt skabet, og samtidig med at pigen spurgte, hvad der var galt, rejste Svamp sig. »Nu lettede det«, sagde bonden, og alle sov videre, mens tyvene listede af.

Det meste af domstolens arbejde bestod naturligvis i at få opklaret alle tyverierne, men sagen var samtidig et opgør mellem den ekspanderende bykultur og den vigende almuekultur.

Derfor blev de kulturtræk, som dommerne og lovgiverne opfattede som social uorden og umoral, straffet ved samme lejlighed. En ældre enke stod f. eks. anklaget for tyveri og hæleri sammen med sine to voksne børn. Undervejs blev det opdaget, at børnene var avlet i hor, og selvom det var 22 år siden, blev hun dømt for det med. I et andet tilfælde var en pige blevet gravid med en tyv, der allerede før sagen var blevet anbragt i »slaveriet«. Hun beklagede sig til hans mor, som svarede, at den slags fandtes der da råd for. Det blev moderen dømt for, og pigen, fordi hun havde købt menstruationsfremmende dråber på apoteket i Aalborg.

De gode råd fik man ellers hos Klog-drengenes fader Peder Klog, der ikke stjal, eller hos de to andre, der ligesom Peder blev dømt for kvaksalveri ved samme lejlighed. Peder gjorde ikke den store forskel på sygdommene, men brugte til både mennesker og dyr et pulver, der var sammensat af syv bestanddele. Dyrene skulle have en teskefuld to gange daglig i vandet og menneskene en halv i brændevinen. Peders kone Maren var dygtigere. Hun kunne kurere for både dørspænd og anden forvoksning hos børn, og så kunne hun kurere forgjorte mennesker. Boe-Kirsten, der både brugte »galede og indbildte kunster« og »kvaksalverie«, var imidlertid den dygtigste af de tre. Hun fungerede ganske sikkert som egnens læge i nutidig forstand og var samtidig både læge, dyrlæge, jordemoder og psykiater. Det sidste ved vi bl. a., fordi hun kunne hjælpe folk, »som klagede over, at de havde tabt lysten til at arbejde og var stemt til ligesom at skulle gøre ondt«. De fik læst et stykke imod trolddom, og Kirsten fik fire år i tugt- og forbedringshuset. Hun modtog jo altid sin betaling i naturalier og kunne derfor ikke undgå at blive dømt både som kvaksalver og hælør (8).

De 4 mordere fra straffeekspeditionen blev først dødsdømt, senere blev dommen ændret til livsvarigt tugthus, og alle syv vendte tilbage, da de blev benådet af kongen i forbindelse med de udgiftsændringer, der fandt sted op til den første nationale krig i 1849.

Lorentz Meiers bande

Sagen mod fattigbanden i Aalborg begyndte i 1837, fordi nogle af banditterne en efterårsnat havde drukket sig for meget mod til og var for voldsomme mod en familie ovre i Kær herred. Da banden blev arresteret, havde de fleste af dens medlemmer først fungeret mere eller mindre åbenlyst i en halv snes år. Derfor tog det også syv år at komme igennem sagen. 79 fik deres dom i Aalborg i 1844, mens 156 som nævnt blev sendt hjem til deres egen retskreds, så udgifterne blev lidt mindre.

Måske var der tale om to bander, men det er svært at adskille dem, fordi mange banditter oprådte i dem begge. Som i Dronninglund er der mest tale om småforbrydelser og om kulturforskel mellem embedsmændene og de anklagede: ialt 446 tilfælde af forskellige former for umoral, lomme- og småtyveri. Mere alvorligt er 21 røveriske overfald og 72 indbrudstyverier, men iøvrigt er det karakteristisk, at banden også blev dømt for 143 mislykkede forbrydelser (9). At man kan tale om to bander skyldes sådan set, at nogle af forbrydelserne kun kunne foregå i byen. Lommetyverierne krævede f. eks. et vist udvalg af lommer. Samtidig havde Aalborg temmelig mange værtshuse, og nogle af bandemedlemmerne havde specialiseret sig i at »hjælpe« drukne gæster hjem, mens andre organiserede tjenesteydelser til en pris, der lå under det offentlige bordels. Det var måske også derfor, at den største rufferske efter nogle år i fængslet blev offentligt ansat som »bordelmutter«. Uden for byen, hvor mørket var tæt og flugten sikker, foregik så de røveriske overfald og de fleste af indbrudstyverierne.

Sagen fylder som nævnt meget i arkivet, men det skyldes nu også, at kopisterne var usædvanlig grundige. De lavede alfabetiske lister over de anklagede, alfabetisk opslagsregister til alle forhør og register over de idømte straffe. Derfor ved vi også, at 14 af de dømte mænd var håndværkere, 6 var handlende, 10 arbejdsmænd eller karle, 3 gård- og husmænd og 1 uden erhverv. Alle anførerne var håndværkere, og for mændenes vedkommende er den sociale elendighed mindre udtalt, end tilfældet var det i Dronninglund. Til gengæld er det den rene elendighed med kvinderne. 12 af dem var enten fraskilte eller enker, 13 var simpelthen opført som kvinder, og af dem blev de 9 dømt for løsagtighed. Endelig blev 13 koner dømt for hæleri eller hor, de fleste for begge dele.

Flere kilder beretter netop om et omfattende hæleri i byen, og Frederik

En karosse med firspand overfalder af røvere. Lorenz Frölich, 1835. (Statens Museum, Kobberstiksamlingen, fot. Peter Ludvigsen).

Nielsen fortalte jo, hvordan latinskoledrengene kendte alle anførerne i flere år. Aalborg havde dengang to politibetjente, så banditterne havde det sandsynligvis ret nemt, men forhørene antyder også, at de havde en vis opbakning hos byalmuen. Den ene af betjentene beklagede sig f. eks. over, at de arresterede ved at råbe op om, at de blev mishandlet i arresten, påkaldte sig medlidenhed, når de skulle føres til forhør. Og ved nogle af anholdelserne skilte de anholdte sig af med genstande på vej til arresten, uden at betjentene kunne forhindre, at de forsvandt.

Banden blev populært opkaldt efter den af anførerne fra Aalborg, som først blev anholdt, men den burde snarere være opkaldt efter Johannes Jensen Stenild, der gik under navnet Bettefanden. En anfører blev anfører ved at foretage sig mere end de andre, og Bettefanden fylder godt både i sagsakterne og i traditions materialet. Ifølge traditionen skulle der et helt regiment Randersdragoner til, da han skulle anholdes, og de fik ham først, da de havde brændt huset af over hans hemmelige jordiske gange (10). Det står der nu ikke noget om i akterne, og her findes heller ikke belæg på følgende lille sagn: »Nede ved Hvalpsund fandtes tre menneskehoveder i ryggen af en ager . . . og tænderne sad lige så hele og holdne i munden om dem. De mente, at det var fra den tid, da Bettefanden huserede her« (11). Men bondesnu var han, selv om han var for snu, da han natten mellem den 12. og 13. november 1835 begik indbrud hos udflyttergårdmand Niels Sørensen i Estrup mellem Aalborg og Hobro sammen med Peter Hjorth, Skær-

sliberen, Germand Villadsen og Lars Vandtrang. De mødtes ud på aftenen i den nærliggende skov og delte først den medbragte brændevin. Ved midnatstid gik Bettefanden, Skærsliberen og Hjorth så hen til gården. De var bevæbnede. Bettefanden havde en halv hestesko, og Hjorth medførte et drejebor. I stuehusets sal tog de et vindue ud og kom derved til at rive et stykke af væggen ned. Så listede de hen til sovekammeret og kastede sig over gårdfolkene og deres to halvvoxne børn, der også lå der. Det skete under vilde hyl, og den efterfølgende kamp endte med, at familien blev bundet. Under kampen havde Bettefanden fundet 110 rigsdaler, som han stak til sig, så da de skulle til at finde bondens penge, var der ingen. Imens de ledte, havde konen imidlertid rullet sig ind under bordet, løst sine bånd og var løbet efter hjælp, og da banditterne opdagede det, stak de af.

På en eller anden måde fik de andre at vide, at Bettefanden havde snydt dem, og et par måneder senere mødte Hjorth op nede i Stenild sammen med Nøragersmeden, der også havde et gammelt udestående med Bettefanden. De forklarede gennem vinduet om noget sølvtøj, der skulle hentes ude i heden, og Bettefanden gik med. Undervejs måtte han træde af på naturens vegne, og mens han sad dér, fik han et slag med en stok og blev bundet. De to andre fik at vide, hvor pengene var gemt, og lod ham ligge bundet på hænder og fødder ude i heden. Hjorth og Nøragersmeden hentede pengene, og Bettefanden fik vrikket båndene af fødderne i løbet af natten. Sådan gik det til, at han om morgenen den 16. februar 1836 gjorde sin entré i Stenild med hænderne på ryggen og bukserne om anklerne (12).

En del af traditionen omkring banditterne ligger i nærheden af virkeligheden. Således fik Tang Kristensen følgende beretning i Støvring omkring 1880: »Der boede en mandovre østen for Voldsted, de kaldte ham Simon, og han havde en søster, der var gift med Bettefanden. Han boede i Stenild og gik og gjorde klokker rene. Så får Simon besøg en nat af tre folk, og de kommer ikke for det bedste, for sagen var, at Simon havde en sølvkande og måske nogle penge også. De binder mand og kone og to drenge, og så tog de det, der var. Kort efter at de var gået, kommer den ene dreng endda til at få sit bånd lirket op, og så løsner han de andre, men væk var tyvene jo. Der blev begået mange flere strenger . . . Nede i Vendsyssel kom de til et enestede, de kaldte Byghaven, og der bandt de også mand og kone og en datter, men den gang havde de fået en soldat med i komplottet, der var godt kendt og måske i familie med de folk, der skulle plyndres. Ham kunne så datteren kende på åndedrættet, da de kom til at tumle med hende, for hun gjorde modstand, og hun gravede ham i ansigtet med neglene . . . Pigen kunne huske, på hvad kæbe hun havde krattet ham, og så kom han i forhør og bekendte straks. Han opgav sine medskyldige, nemlig Lorentz Meier og Bettefanden, og et kvindfolk ved navn Petronelle. De kom med i det under-

jordiske fængsel på Bangsbo, der kaldtes Rosedonten. De ville ikke vel bekende, og sad der en tid, inden de blev tvunget dertil.

Et andet sted havde de bundet to børn sammen og hængt dem over en varm kakkelovn. Konen lå i barselseng der. Det ene barn døde af det, og det andet var med i Aalborg, da de blev fanget, og så dem blive pint og plaget« (13).

Her har fantasien og hukommelsens begrænsninger ganske vist ændret i detaljerne. Det er svært at huske et eller andet tilfældigt pengebeløb, så derfor stjæler banditterne en sølvkande, og de egentlige dramatiske funktioner bygges op omkring alment kendte sociale relationer: Sønnen befrier familien; og datteren genkender røveren, fordi hun engang havde været i intim kontakt med ham, mens han var karl hos dem, så hun kender hans åndedræt. I sagnet bliver banditternes styrke målt med bondens alen, når ligene havde tandsæt som stærke unge heste, og virkelighedens manglende tilrettelægning, afstivende brændevin og angstdæmpede hyl forsvinder helt til fordel for den beregnende forbryder, der kræver et helt regiment for at blive anholdt, og som snedigt afpresser folk deres gemmesteder ved at riste deres spædbørn langsomt.

Men det er rigtigt, at Bettefanden havde en svoger i Voldsted, der hed Simon Pedersen. Han var husmand og blev overfaldet af Bettefanden, Lorentz Meier og Peter Hjorth natten mellem den 18. og 19. marts 1835. Bettefanden stod vagt, mens de andre bandt manden og konen og tog 200 rigsdaler fra kisten. Da de gik, lagde de et spædbarn til konens bryst, men da de kom ud til Bettefanden, fik de at vide, at de havde glemt at binde en dreng på 7 år. Det gjorde de så. Bagefter tog det Simon to timer at bide sønnens bånd over. Der findes intet i sagens akter om deres ristning af de to børn, derimod var overfaldet i Byghaven netop det, der fik hele sagen til at rulle.

Det røveri fandt sted natten mellem den 20. og 21. april 1837 hos husmand Chr. Sørensen i Byghaven en halv snes kilometer uden for Nørresundby. Det blev begået af Lorentz Meier, Petronellen, Maren Karlsdatter og musketer Valdsted. Han kendte stedet og mente, at Sørensen havde penge gemt. De delte først en pægl brændevin i haven, og så slog Lorentz hul i muren. Gennem det gik de ind i soveværelset, hvor manden og konen sov i en alkove, mens en voksen datter og en halvvoksen søn sov i den anden. Manden og konen gjorde modstand og fik nogle knubs i et lidt forvirret slagsmål, der dog endte med, at hele familien blev bundet. De fandt kun 12 rigsdaler og tog også noget tøj og noget mad med. Det prøvede de at få læsset på Chr. Sørensens hest, men måtte opgive. Den næste dag løb den rundt uden for huset; derved blev naboerne opmærksom på, at der var noget galt, og fik løst de stakkels folk, der frøs godt og havde fået en del

Maleren Martinus Rørbye tog i 1830'erne en række skitser i Stokhuset i København. »Slaverne« bar uniform, fordi de blev lejet ud til Københavns borgere. (Statens Museum, Kobberstiksamlingen, fot. Peter Ludvigsen).

skrammer. Godt nok havde pigen ikke tidligere været i intim kontakt med soldaten, men han havde faktisk været karl der, og selv om tyvene havde masker på – Maren Karlsdatter havde ingen næse – så havde folkene genkendt ham, og han blev anholdt allerede næste dag. Han gik hurtigt til bekendelse, og ganske kort tid efter blev Bettefanden og de andre også anholdt.

Den 24. juli 1844 optrådte banden offentligt for sidste gang. På Gammeltorv blev 7 af banditterne kagstrøget, inden de blev overført til Rasphuset i København. Der var mange mennesker til stede, og de fleste måtte stå på tæer, da Bettefandens 146 cm fik de tilmålte 28 slag (14), og mens byfogeden således demonstrerede, at myndighederne til sidst havde fået skik på almuen, så gik biskoppen omkring på sit kontor henne om hjørnet og spekulerede på, hvad han skulle gøre for at klare den ulovlige baptistiske vækkelse, der nu florerede blandt byens almue. Byfogeden havde fået flere betjente, men her hjalp det nok ikke med flere præster.

Iøvrigt blev livstidsfangerne benådet i forbindelse med den næste nationale krig, da der var andet at bruge pengene til, og de levede resten af deres tid i forskellige nordjyske fattiggårde.

Handskemagerbanden

Midtvejs mellem Maribo og Nakskov i Christianssæde Skov ligger, inde i bunden af en lang smal tarm af opdyrket land, der går et par kilometer ind i skoven bag Skidenstræde og Overdrevhusene, en samling huse, der kaldes Stibanken. Her havde den lollandske fattigbande sit centrum i en lille snes år.

I et af husene boede fæstehusmand Hans Jacob Mortensen, indtil han blev gårdfæster i Tillitze i 1840. Men selv om han flyttede, bevarede han forbindelsen til de andre beboere i Stibanken. I sin forsvarstale for nogle af de anklagede ved kommissionsdomstolen forklarede prokurator Winther fra Nakskov forbindelsen mellem den hovedanklagede Hans Jacob Mortensen, der blev kaldt handskemageren, og de gamle og nye naboer: »Hvilken indflydelse handskemageren har haft på Mads Heden fremgår af, at denne ikke har begået andre forbrydelser end dem, hvortil handskemageren har opfordret, og hvori handskemageren har deltaget. Der er ej heller tvivl om, at han tillige har dannet Mads Jensen Vixnæs og Anders Vixnæs; og ved sin forbindelse med disse to forbrydere, hvis søster han har ægtet, er Christian Frederik Mortensen kommet ind på forbryderbanen. At handskemageren har opdraget Søren Henrik Jørgensen Seiffert til forbrydelse af den groveste art, kan han ikke nægte . . . Han har tillige opdraget begge sine naboer, Thomas og Johan Lafrentz, og Johan Lafrentz har i forbindelse med Seiffert forlokket Svink til den forbrydelse, hvorfor han er tiltalt. Handskemageren og Th. Lafrentz har fremdeles dannet Jens Stephen Hansen, der igen er skyld i, at Stephen Andersen er kommet under tiltale. Kalø er discipel af handskemageren, og Kalø har atter formået Niels Tærsker til den forbrydelse, hvorfor han er tiltalt. Niels Jørgensen er åbenbart smittet af sine og handskemagerens fælles venner, beboerne af Stibanken, og det må erindres, at det egentlig var her handskemageren begyndte sin virksomhed . . . Forbindelsen mellem Hans Henriksen Buck og Christian Frederik Mortensen, Anders Jensen Vixnæs og disses venner på Stibanken er oplyst, og det er Buck, der har foranlediget, at Arild Hansen er draget ind i denne sag, ligesom det rimeligvis også er ham, der har opmuntret Jens Poulsen til tyveri« (15).

Selv om der er tale om en, der forsøger at skyde skylden over på en andens klient, fremgår det af sagens øvrige akter, at handskemageren var en egentlig lederskikkelse i den lollandske fattigbande, og mens anførerne i de

jyske bander havde spillet rollen ved at foretage sig mere end de andre, så tilrettelagde handskemageren og hans bande i langt højere grad deres tyverier. Hele aktiviteten får her et mere bevidst præg og rummer for første gang ikke – som tilfældet var i Aalborg og Dronninglund – blot en kortsigtet ophobning af muligheder og udnyttelsen af dem, men som det skal ses også en bevidst planlægning af forløbet. På trods af dette nye træk er forudsætningerne stadig de samme.

På Lolland havde banderne også en vis opbakning i almuens nederste lag. Præsten i Tillitze nævnede det i en bog om sagen, og det fremgår direkte af prokurator Winthers indlæg i sagen: »Det er ellers ubegribeligt, at Hansen for en så ubetydelig fordel, som at få ombygget en gård, der ikke tilhørte ham, skulle falde på at lade gården afbrænde, ubegribeligt, at Jørgen Pedersen, uden at betinge sig nogen fordel, blot ved Hansens bøn, lader sig bevæge til at begå en sådan forbrydelse; og netop et bevis på, hvorledes handskemageren havde bearbejdet almuens dom om forbrydelser, er det, at Jørgen Pedersen aldeles ikke lægger nogen skjul på sine forbrydelser, så at flere arrestanter kunne meddele kommissionen, at de var vidende om samme«.

Det var derfor begrænset, hvor meget man kunne laste de anklagede, når der var mangel ved de institutioner, der skulle sikre lovenes overholdelse. »Det er en mangel ved vor retspleje, som har skabt de 9/10 af de forbrydere, der under denne sag er tiltalt, der har gjort den 1/10 til så store forbrydere, som de er blevet . . . Aldeles uden landpoliti og overlæsset med en mængde forretninger kan politimesteren ikke komme betimelig til kundskab om den begåede forbrydelse, og han kan ikke ofre nogen samlet tid til dens forfølgelse«.

Men nu optræder altså nye træk i ulovlighederne. Fæstegårde og -huse blev brændt af, for at fæsterne på godsejernes regning kunne få mere tidsvarende produktionsbygninger og iøvrigt udbetalt erstatning for deres brændte indbo (16).

Ellers stjal fattigbanden også her penge, korn, tøj og mad, men den mere målrettede bevidsthed ses i forbindelse med nogle af tyverierne: Folk blev inviteret til fest, mens der blev stjålet hos dem, eller naboejendommen blev stukket i brand for at aflede opmærksomheden. Det sidste lykkede iøvrigt ikke nogen af gangene. Den øgede bevidsthed ses for så vidt også i afstumpetheden, der er noget andet end den lave affekttærskel, som vi mødte i tidligere sammenhænge. En gammel avlskarl blev bl. a. myrdet, for at de kunne få hans penge. Han duede jo alligevel ikke, forklarede den ene af dem i retten, og han havde ikke engang de forventede penge. Men samtidig kunne de ikke løbe fra deres landlige socialisering og tog altid hensyn til dyrene ved påsatte brande. Disse begyndte gerne i taget eller i sengehal-

men. Men et sted var de lige ved at brænde et udliciteret fattiglem og hendes tre børn inde, fordi de ikke vidste, at bonden husede dem i den ene udlænge – på sin vis var det jo også uforskyldt.

Kommissionen blev nedsat i februar 1851 p. g. a. den store mængde uopklarede tyverier på egnen, og en måned senere gik det galt for nogle fra banden under et indbrud hos en velstående gårdmand i Støby ved Tillitze. De brugte et par økser til at skaffe sig adgang, men bonden blev ikke liggende i sin seng. Han havde for mange penge, og med en sabel overskred han banditternes affekttærskel; de slog både ham og konen og deres to tjenestepiger ihjel, satte ild til det hele, og vendte ifølge konernes senere vidneudsagn stærkt ophidsede hjem til Stibanken ud på morgenen. Nogle dage efter blev de anholdt.

Konerne tilstod ret hurtigt, at mændene ikke havde været hjemme om natten, men mændene ville ikke tilstå.

Assessor Rothe, der på det nærmeste var blevet omrejsende kommissær, havde efterhånden forladt den lidt gammeldags metode fra Dronninglund, hvor folk blev spærret inde i lave, kolde og mørke rum, indtil de gik til bekendelse. I stedet havde han udviklet en forfinet forhørsteknik, hvor han langsomt byggede et tillidsforhold op til arrestanterne.

Men den taktik ville ikke lykkes med handskemageren, og et par måneder efter begravelsen blev pastor Berg i Tillitze derfor anmodet om at sørge for, at de myrdede blev gravet op igen. Præsten var netop ved at gøre de taler, han havde holdt i forbindelse med begravelsen, klar til trykning, og nu fik hans lille bog til menigheden et afsnit mere (17).

De fire kister blev stillet i koret tæt op til alteret, og klokken 6 om morgenen den 20. maj blev handskemageren ført ind i kirken, mens præsten bad en stille bøn til Gud om at stå ham bi i denne rædsomme time. Handskemageren blev stillet op foran de åbne kister, og der holdt præsten en lille tale, hvor han på Guds vegne formanede handskemageren til at gå til bekendelse, så han ikke senere skulle møde de forkullede lig foran Herrens domstol. Han forklarede forbryderen, at han ikke havde nogen venner længere, men at han – præsten – ville tilbyde ham venskab i Herren, hvis han altså bekendte sin synd. »Ved du da ikke, at det er forfærdeligt at falde i den levende Guds hænder, Hans Jacob Mortensen?«

Men Hans Jacob Mortensen var uskyldig.

Præsten mente, at det var fordi han var sur over, at retsbetjentene havde forhånet ham ved ikke at lade ham få ordentligt tøj på, »men endog uden hovedbeklædning førte ham til kirken«. Det var en hån, og selv en forbryder skulle man ikke forhåne på den måde (18). Da Rothe 2 uger senere gav handskemageren sit æresord på, at de andre havde tilstået, tilstod også han.

Ialt 43 personer blev anklaget. Dommen faldt efter halvandet år. 4 blev

dødsdømt, men senere benådet. De fleste fik langvarige tugthusarbejder, og nogle få korte fængselstraffe.

I flere af de tidligere bander var det en kendt trafik at få en mand ud af hans hus ved at vække ham om natten og forklare, at man var kørt i grøften, men det var også toppen af planlægning. I handskemagerbanden møder vi det første egentlige træk, der viser, at der er ved at ske en ændring. I Dronninglund foregik næsten alt ganske planløst, og banden var udtryk for et lag i almuen, der var kommet i klemme både socialt og kulturelt. Det var også hos denne bande, at de fleste egentlige kulturtræk blev vurderet som ulovlige. Aalborg-banden rummede lidt mere planlægning og et begyndende præg af byproletariat. Og handskemagerbanden markerede på sin vis fattigbandernes afslutning. Den var den seneste af de tre bander, der er omtalt her, men iøvrigt er der ikke tale om kronologi i udviklingen af aktivitetsmønsteret.

Den planlægning, som handskemageren lagde for dagen, rummede netop fattigbandernes endeligt. De var opstået som en del af en residualkulturs sidste træk og rummede i overlevelseshensyn kun øjeblikkets horisontale orientering. Efterhånden som almuen som helhed begyndte at tænke på en ny måde og udvide traditionskulturen med nye træk, forsvandt forudsætningerne for banderne, og deres aktiviteter gik over i ren kriminalitet.

Bandernes forudsætninger

Allerede samtiden var naturligvis interesseret i at finde en forklaring på bandernes eksistens og i at modvirke den; flere af kommissionsdommene blev udgivet af præventive hensyn, og blandt andre oplysere udgav præsten i Tillitze som nævnt også en lille bog om handskemagerbanden. I den undrede han sig – som så mange andre – over, at det så at sige altid var almuen, der stjal. Selv var han ikke i tvivl om svaret. Årsagen skulle naturligvis søges i den manglende sande kristelige kundskab hos almuen og så i, at skolerne allerede dengang svigtede på det punkt. For hvad nyttede det, at børnene lærte gymnastik, når de blot brugte den »til at springe over Guds bud?« Og selv om præsten muligvis havde haft fat i vigtige detaljer, er en række andre træk nok også væsentlige for forståelsen af banderne.

De forekom alle i egne af landet, hvor den nye kapitalistisk orienterede produktionsomlægning slog forholdsvis langsomt igennem.

Slutningen af 1700-tallet er almindeligt kendt som en voldsom reformperiode. Landboreformerne var først og fremmest en markering af de økonomiske ændringer og de ændringer i produktionen, som var sket gennem århundredet, men samtidig satte de endnu mere skub i ændringerne. Resultatet

tatet blev en meget kraftig ændringsproces gennem første halvdel af 1800-tallet, hvor to forskellige sociale, økonomiske og kulturelle systemer mødtes: På den ene side det »gamle« feudale og på den anden det »nye« kapitalistiske.

Naturligvis foregik det ikke helt så firkantet i virkeligheden, men der er en sammenhæng til bandevæsenet. I løbet af reformperioden blev det administrative system, som havde tilhørt den feudale periode, nemlig enten ændret eller sat ud af kraft, og det kapitalistiske systems indbyggede krav til administrationen blev ikke opdaget uden videre. Før reformerne havde en del af den lokale administration – f. eks. skatte- og soldaterudskrivning, personkontrol og en del politimæssige funktioner – været en naturlig del af godsejerens eller forvalterens husbond-figur. Den lokale »lillefar« havde således en vigtig administrativ funktion, som netop blev fjernet ret hurtigt gennem reformerne. En del blev automatisk bygget ind i selvejets økonomiske krav til bønderne. Resten skulle efterhånden indgå i den offentlige administration, men det gik langsomt.

I vores sammenhæng er personkontrollen og de politimæssige funktioner af størst interesse. I 1791 overgik en del af husbondens funktioner til de nyskabte sognefogeder (F. 11.11.1791), men deres rolle var i begyndelsen fyldt med problemer – som vi så det i Dronninglund – og derfor kom den lokale præst til at tage en stor del af slæbet. Han var sognets eneste embedsmand, mens sognefogederne var »udannede almuefolk og sjældent skikkede til pligtens opfyldelse . . .« (19).

Selv om både præst og sognefoged altså fik tillagt en del politi- og fattigfunktioner, var det ikke nok til at kontrollere de sociale kræfter, der blev åbnet for gennem reformerne. Ganske vist blev stavnsbåndets ophævelse hurtigt modvirket gennem pligten til at tage fast tjeneste (F. 25.3.1791), den store indvandring til byerne stoppet, og strejker dér forbudt (F. 21.3.1800), mens kontrollen med tyendet blev skærpet gang på gang, indtil skudsmålsbogen blev indført i 1831. Alligevel var almuen efter reformerne i stand til at flytte sig friere end tidligere. Og det var svært at kontrollere hvert enkelt individ, selv om præsten skulle indberette det, hvis han fik mistanke til nogen, der ikke ernærede sig »på aldeles lovlig måde«. Samtidig skulle han sørge for, at der ikke fandtes fremmede uden pas eller løsgængere i sognet, »hvorom der straks bør gøres anmeldelse til politimesteren« (F. 24.7.1822).

Men det fungerede ikke så godt i begyndelsen, og den enkelte havde som sagt muligheder, som ikke havde eksisteret tidligere. For i løbet af et par generationer var hverdagen blevet afgørende ændret især for landbobefolkningen, og det er klart, at hvis man i en sådan situation faldt uden for den fungerende sociale enhed, så var muligheden for at blive samlet op igen

ikke så god. Men leve skulle man – og politikæsenet var svagt – så det var nærliggende selv at tage for sig af retterne. Det var det banditterne gjorde. Så selv om de er et intermezzo, er de en vigtig nøgle til forståelsen af almuens og dens rolle i kulturhistorien.

Henvisninger:

1 Nielsen, Frederik: Minder, Aalborg 1880. 2 Landsarkivet for Nørrejylland. Aalborg Amts Arkiv, B 3, nr. 1398–1476. 3 Kommissionsdom (afsagt i Sæby 13. marts 1843), København 1843. 4 Nielsen, Vibeke: Kommissionsdomstole under den gamle retspleje. In: Arkiv, 1. bind, nr. 3, 1967, s. 160–68. 5 Landstings- og Kommissionsdomstolsarkiver. Foreløbig arkivregistratur udg. af Landsarkivet for Sjælland m. m., København 1976. 6 Ludvigsen, Peter: Fra almuekultur til folkekultur. In: Årsberetning for AUC 1978–1980, s. 38–50, Ålborg 1980. 7 Distriktslægens synsforretning. Jvf. note 3. 8 Nørrelykke, C.: Norden for lands lov og ret. In: Vendsyssel Årbog, 1976, s. 7–54, og note 3. 9 Landsarkivet for Nørrejylland. Aalborg Amts Arkiv, B 3, nr. 1436. 10 Tang Kristensen, E.: Gamle folks fortællinger om det jyske almueliv, 5.–6. afd., Kolding 1893–94. 11 Tang Kristensen, E.: Anførte værk. 12 Aakjær, Jeppe: Steen Steensen Blichers livstragedie, 2. bind, København 1904. 13 Tang Kristensen, E.: Anførte værk. 14 Lundsgaard, P. M.: Lorens Mejers bande, Ålborg 1964, og note 12. 15 Landsarkivet for Sjælland m. m.: Kommissionsdomstole udskilt af Københavns Kriminal- og Politiret, nr. 2a, 1851–52 Kommission af 7.4.1851. 16 Landsarkivet for Sjælland: Anførte fond. 17 Berg, R.: Mordet i Støby tilligemed de Taler som i denne Anledning ere holdte, Nakskov 1851. 18 Berg, R.: Anførte værk. 19 Nørr, E.: Præst og administrator, København 1981.

Summary

In the first half of the 19th century there were a number of pauper gangs in various parts of Denmark. Their members were mainly drawn from those among the peasantry who were socially worst off, and the chief part of their activity consisted in stealing food, money and clothes. In most cases the gangs ended up committing an incidental affective murder which resulted in prolonged trials at commission courts set up ad hoc. That these cases were tried before special courts was due to the fact that the local judicial system rarely had the capacity to try these often very comprehensive cases. It is the contention of the article that the presence of these gangs can be explained in the light of the socio-economic and cultural changes of the period.

In the period in question the traditional culture of the peasantry was transformed fundamentally owing to the socio-economic changes that took place as a result of the transition to capitalism. During this process a large number of people lost their social and cultural footing and disappeared in the fairly bottomless rural proletariat which had very few possibilities of survival. The change-over to the new system of production also meant that most of the administration was reorganized and, hence, for several decades the supervision of the peasantry was less rigorous. Thus, socio-economic, cultural and administrative changes together explain the presence of these pauper gangs. Therefore they only existed as a cultural phenomenon in the period of transition.